

САРАЈЕВСКА ХАГАДА

Апстракт: У раду се говори о *Сарајевској хагади* кроз реконструкцију пута којим је ова средњовјековна рукописна књига пренесена из земље поријекла до Сарајева, а нагласак је стављен на чињеницу да је она у различитим историјским периодима уз помоћ духовне ширине појединаца успјела преживјети различите опасности од уништења, којима је била изложена. *Сарајевска хагада* је илуминирани кодекс сефардских Јевреја настао у XIV вијеку у Шпанији. Од краја XIX вијека до данас у власништву је Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву. У раду је описан и материјални изглед књиге, њен садржај и функције, због којих је првобитно израђена. Кад је ријеч о њеном значају за историју умјетности, објашњено је да су посебно важне прекрасне илуминације којима је књига опремљена. Прича о *Сарајевској хагади* је заокружена указивањем на то да истинске вриједности увијек пронађу начин да преживе опасна времена и пошаљу општељудску поруку о значају уважавања међусобних различитости.

Кључне ријечи: хагада, кодекс, сефардски Јевреји, Песах, илуминације, историја умјетности, морал, Земаљски музеј у Сарајеву.

Сарајевска хагада је рукописни, илуминирани кодекс из XIV вијека и једно је од најдрагоцјенијих блага у власништву Земаљског музеја Босне и Херцеговине. Књига је добила име по граду у којем се чува, иако је изворно као религиозни кодекс сефардских Јевреја настала на сјеверу Шпаније. Године 2003. проглашена је покретним националним спомеником Босне и Херцеговине, а 2017. године је уписана у Унесков Регистар меморије свијета. До тог „свјетског признања”, да га тако назовемо, *Хагада* је прешла дуг, динамичан и необичан пут. У овом раду кратко ћемо описати најважније (познате) етапе тог пута, почевши од мјеста настанка књиге, одласка из постојбине (највјероватније након 1492. године), неодређено дугог боравка на подручју сјеверне Италије, до њеног крајњег одредишта у Сарајеву. У главном граду Босне и Херцеговине *Хагада* се први пут јавно помиње крајем XIX вијека, у доба када је ова земља била анектирани дио Аустроугарске монархије. Тада је изазвала велико интересовање научне јавности и урађено је много на изучавању специфичности овог религиозног кодекса. Међутим, средином 20. вијека књига се због свог поријекла и вриједности морала борити за опстанак, јер је за вријеме Другог свјетског рата Босна и Херцеговина била у саставу тзв. Независне Државе Хрватске. У овом раду рећи ћемо понешто о томе како је тада *Сарајевска хагада*, уз помоћ морално освијештених људи, преживјела период Холокауста.

¹ m.miljanovic@yahoo.com

Аутор је дипломирани професор филозофије и социологије. Ради у Економској школи у Бањој Луци као библиотекар. – Напомена ур.

У раду ћемо још описати изглед књиге, а истакнућемо и неколико важних детаља о њеном садржају. Садржај је свакако значајан и са религиозног аспекта, али због изузетне лепоте илуминација и калиграфије, као и литургијског пјесништва, *Сарајевска хаџага* нарочито је вриједна за историју умјетности. Посматрана са више аспеката, уочљиво је да се ова књига, премда је изворно имала искључиво религиозну функцију, упечатљиво дотакла и свих других области људског духа. Кроз илуминације она на чудесан начин представља старозавјетну митологију о постанку свијета, а за умјетност је значајна управо због ванредне лепоте и уникатности својих минијатура. За јудаизам је важна као свједочанство о бурној историји јеврејског народа, и то не само кроз садржај књиге него и кроз њену специфичну судбину. У причи о *Сарајевској хаџаги* ни у ком случају не треба заборавити њену филозофску димензију, нарочито ону која се тиче етике. Узвишена је прича о томе како је ова књига, захваљујући духовној ширини појединаца, остала сачувана до данас, без обзира на то што се више пута нашла у директној опасности од уништења.

Настанак *Сарајевске хаџаге*

Сарајевска хаџага је настала „ubrzo после 1350” (Rot, 1962, str. 8). Као ни година, ни мјесто настанка није прецизно утврђено. Испрва су научници мислили да је дјело настало у јужној Италији. Таква претпоставка је, међутим, потпуно одбачена, јер је доказано да је рукопис шпански и да се изворно појавио на подручју сјевера Шпаније или на подручју Провансе, која се граничи са Пиринејима, а налази се у Француској. Прованса се у то доба, како у предговору репринта *Хаџаге* из 1962. године пише енглески историчар Сесил Рот, налазила дјелимично под управом арагонских владара и у културном погледу се једва могла разликовати од Каталоније.

Детаљније податке о настанку ове књиге открива један њен лист на којем се налази грб са вертикалним пругама које су представљале хералдички знак града и покрајине Барселоне. Такође, ту су још знакови конкретних породица (са лијеве и десне стране листа), које су, како се претпоставља, наручиле израду књиге.

„Na osnovu stilske analize iluminacija i minijatura sa njenih stranica utvrđeno je da je knjiga nastala u srednjovjekovnoj Španiji, u oblasti nekadašnje kraljevine Aragon, najvjerovatnije u Barseloni oko 1350. godine – moguće kao dar za vjenčanje članova dvije poznate familije Šošan i Elzar, jer se njihovi grbovi: štit sa rozetom / ružom (hebr. – shoshan) i krilom (hebr. – elazar) nalaze na stranici na kojoj je i grb grada Barselone” (Sijarić, n. d.).

Слика 1. Хералдички знак града и покрајине Барселоне (горе),
те грбови породица Шошан и Елзар (доље лијево и десно) на л. 37.

Нестанак и поновно појављивање

О историји књиге, између њеног настанка средином XIV вијека и њене појаве у Сарајеву крајем XIX вијека, има мало поузданих података. Сигурно је једино то да није директно пренесена са Пиринејског полуострва на Балкан у вријеме протјеривања Јевреја 1492. године, наводи Сесил Рот, иако би се могло помислити да је донесена у Сарајево из Солуна сувоземним путем неколико година послје.

С овим у вези треба знати да се јачањем Католичке цркве на Пиринијском полуострву, почевши од XII вијека, положај Јевреја погоршао. Прогон чланова јеврејске заједнице из западне и средње Европе забиљежен је већ од периода епидемије куге 1348–49. Године 1391. трећина шпанских Јевреја је присилно покрштена. Прогон непокрштених наставио се протјеривањем Арапа 1452. и утемељењем шпанске инквизиције 1480. године. Дефинитивну одлуку о потпуном протјеривању донијели су шпански краљевски пар Изабела и Фердинанд 1492. године. Јевреји који су се и тада одбили покрстити, половина од укупног броја, морали су напустити земљу. Главнина јеврејских избјеглица с подручја Пиринејског полуострва мигрирала је тада у смјеру Османског царства и Апенинског полуострва. Истовремено су избјеглице с Апенина у највећој мјери одлазиле према источној Европи. Посебно су били бројни у Солуну, на Пелопонезу, у Цариграду, али и на далматинској обали. Јак прилив Јевреја у земље Балкана, које су тада биле под османском влашћу, јавља се већ крајем 15. вијека.

Међутим, *Сарајевска хаџага* је још неко вријеме боравила на подручју Италије. Томе је доказ забиљешка о продаји књиге, датирана на недјељу 25. августа 1510. године, која се налази на једном од њених првих празних листова. Та биљешка је, наводи историчар Рот, написана италијанско-јеврејским рукописом XV или XVI вијека. Књига је, дакле, продана, али ми не знамо имена ни нових ни старих власника. Са приличном вјероватноћом се још може тврдити и то да је књигу провјеравала тадашња инквизиција јер се на крају кодекса налази биљешка датирана на 1609. годину. Ради се о изјави италијанског црквеног цензора по имену Ђовани Доменико Висторини, којом свједочи да у књизи није нашао ништа чему би могао замјерити са гледишта Католичке цркве.

На основу свега овога могао би се отприлике реконструисати пут који је кодекс прешао из своје постојбине до Сарајева. По протјеривању Јевреја из Шпаније 1492. године, рукопис је донесен на подручје Апенинског полуострва. У Италији је промијенио власника и остао најмање сто година.

„Kako su u to vreme Jevreji bili proganjani i na jugu poluostrva, mora da se čuvao u nekoj od jevrejskih opština na severu, kao što je ona u Veneciji, koja je bila u bliskom dodiru sa Balkanom, i da je donet odande, možda via Dubrovnik, posle tog datuma. Ostale detalje, i koliko je dugo stvarno bio u rukama sarajevske porodice Koen, nemoguće je utvrditi i verovatno se neće nikada saznati” (Rot, 1962, str. 9).

Сарајевски период

У историјским списима је забиљежено присуство Јевреја у Сарајеву од 1565. године. Тамо су пристигли као трговци, а временом су се неки од њих и трајно настанили у овом граду. Тако је у Сарајеву 1892. формирано Јеврејско културно просвјетно и хуманитарно друштво „La Benevolencija”. Том друштву је, како наводи председник Јеврејске заједнице у БиХ Јакоб Финци, Сарајлија Јозеф Коен и понудио на продају *Хагаду*, али књига је тада ипак била прескупа за финансијске могућности „La Benevolencije”. „Jednoga dana 1894. godine, neki se ljudi možda toga sećaju, jedno dete iz porodice Koen, koja se odavno nastanila u staroj sefardskoj opštini u Sarajevu, glavnom gradu Bosne, došlo je u jevrejsko zabavište noseći pod rukom jedan stari službenik. Detetu je otac nedavno umro, ostavivši porodicu u teškim prilikama, te je bilo potrebno da se prodajom ove knjige dođe do novca koliko je to bilo moguće. Tako je ona vremenom prešla u posed novoosnovanog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji se specijalizirao za svu građu koja je ilustrovala lokalni život” (Rot, 1962, str. 7). Земаљски музеј у Сарајеву откупио је књигу за 150 тадашњих круна.

Ова уникатна књига ускоро је привукла пажњу чувених научника и историчара умјетности из Беча, нарочито због тога што се дотад није знало да су уопште постојали средњовековни хебрејски илуминирани рукописи. Да подсетимо, у јудаизму, исто као и у исламу, забрањена је фигуративна умјетност. Из Беча је књига у Сарајево, „uz određene peripetije, vraćena poslije nekoliko godina” (Sijarić, n. d.). У сваком случају, прва научна публикација посвећена опису и проучавању *Хагаде* настала је недуго након што је она откривена у Сарајеву. Аутори су били Хајнрих Милер, стручњак за јеврејско богослужење, и Јулије фон Шлосен, историчар умјетности нејеврејског поријекла.

„Ova publikacija je odmah izazvala živo interesovanje u naučnom svetu. Naučnici su najzad saznali, da postoji srednjovekovna jevrejska prepisivačka umetnost. Poglavlja ovog velikog dela stalno su citirana, podaci marljivo korišćeni, ilustracije, većinom u monotonom kolotipu kasnog devetnaestog veka, stalno su reprodukovane, i dobro i loše, u svim vrstama priručnika. Ime Sarajevske hagade ušlo je u istoriju umetnosti. Njena reputacija je bila tako rasprostranjena da je jedna od prvih akcija nacista, kada su aprila 1941 godine okupirali Sarajevo, bila da pošalju jednog oficira u Zemaljski muzej da je se dokopa. Ovo je sprečeno zahvaljujući briljantnoj dovitljivosti direktora Muzeja i za vreme rata kodeks se nalazio na sigurnom mestu u jednom planinskom selu” (Rot, 1962, str. 8).

Покушаји отуђивања и крађе

О теми покушаја отуђивања књиге је у тексту „Мистерија Сарајевске Хагаде” 2002. године писао председник Јеврејске заједнице у Босни и Херцеговини Јакоб Финци.

„Nikada Hagada nije bila javno izložena. Uvijek se čuvala na posebnom mjestu i bila dostupna samo očima izabраних. Nije se vidjela, ali se za nju znalo, pa je u aprilu 1941, nakon ulaska njemačke vojske u Sarajevo, jedan od prvih predmeta koji su zatražili bila upravo Sarajevska Hagada. Dovitljivošću Joze Petrovića, tadašnjeg direktora i Derviša Korkuta, kustosa Zemaljskog muzeja, Hagada im nije predata. Oberštrunbanfirer Fortner je ostao zbunjen kada su mu rekli da je neki njemački oficir ‘upravo bio tu i odnio knjigu... a ko zna kako se zove, kako se to smije i pitati’. Uglavnom, knjiga je spašena i onda ponovo misterija? Dok su njeni bivši vlasnici i revnosni čitaoci okončavali život u logorima Jasenovac, Aušvic, Gradiška, Jadovno i desetinama drugih, Hagada je preživjela, a da se još nije tačno utvrdilo gdje i kako. Legenda

kaže pod pragom džamije u jednom selu podno Bjelašnice. Druga veli da je bila zakopana pod trešnjom, ili možda orahom. Blizu je razumu da je u stvari bila zavučena među hiljadama drugih primjeraka bogate muzejske biblioteke, jer je svojim neuglednim koricama djelovala tako da ni najlukaviji posjetilac ne bi pomislio kakvo se blago krije iza tih kartonskih korica” (Finci, 2002).

Због своје непроцјењиве вриједности, *Сарајевска хаџага* је била у фокусу и након ослобођења од нацизма. Иако о томе нема много доступних података, зна се да су педесетих година прошлог вијека њену крађу спријечили радници Музеја. Мотив је тада највероватније било користољубље. Ова вриједна књига била је у директној опасности од уништења и на почетку рата у БиХ 1992. године, јер се Земаљски музеј нашао на првој линији фронта. Тадашњи директор Музеја Енвер Имамовић пренио је *Хаџагу* у трезор Народне банке на чување док не прође опасност. Данас *Сарајевска хаџага* има сигурније окружење. У рестаурацију књиге и опремање сеф-собе у Земаљском музеју, у којој се чува овај рукопис, уложено је око 120.000 долара. Новац је већим дијелом обезбијеђен од донација Уједињених нација и њемачке владе. Уједињене нације су и иницирале њену рестаурацију. Како пише на службеним интернетским страницама Земаљског музеја, први пут у својој пребогатој и бурној историји *Хаџага* може бити изложена и доступна широј културној јавности. Наравно, оригинал се чува у модерно опремљеној сеф-соби, а само у посебним приликама, под прецизно дефинисаним условима, те у нарочито осигураном простору, може бити доступан јавности. То се обично догађа само неколико пута годишње, а осталим данима широј јавности је изложена реплика рукописа.

Слика 2. Реплика *Сарајевске хаџаге* изложена у Земаљском музеју Босне и Херцеговине.

Сарајевска хагада као богослужбена књига

„Hagada (od hebrejskog korena HGD = kazati; up. Izlazak 13 : 18: ‘I kazaćeš sinu svojemu u taj dan govoreći. Ovo je za ono što mi je učinio Gospod kada sam izlazio iz Egipta’) je reč koja se upotrebljava u jevrejskom predanju za verski obred koji se obavlja kod kuće prilikom onoga što je poznato kao Seder (ili ‘red’) prvih noći Pashe, u spomen pashalne ceremonije iz ranijih vremena. Ona se ne sastoji samo od molitve, već i od anegdote, objašnjenja, psalama i himni, a u središtu svega je kazivanje o Izlasku i oslobođenju Jevreja iz Egipta. Ovaj obred nije svima poznat u suštini, ali istovremeno zahteva opšte učešće, tako da je rano postalo uobičajeno da primerci hagade budu dostupni ne samo onome koji služi, već i svima prisutnima (kao što vidimo prikazano na nekim starim iluminiranim rukopisima). Otuda je sačuvano stotinama posebnih starih kodeksa posvećenih pashalnim hagadama, dok je hiljade izdanja, mnoga od njih ilustrovana, bilo objavljivano posle pronalaska štampe, kao što se izdaju i danas. To je dakle glavni predmet rukopisa koji se ovde reprodukuje” (Rot, 1962, str. 9–10).

Хагада је испрва била усмена народна прича, а онда је накнадно уврштена у вавилонски и палестински *Талмуд*. Овај историјско-морални дио рабинске књижевности састоји се од прича, параболо, алегорија, пословица, молитви, сатира итд. Хагада нема нормативну, али има васпитну вредност. Унутар хагаде посебно мјесто има Хагада шел Песах, што је у ствари прича о изласку Јевреја из Египта, која се преноси на млађе генерације уочи Песаха. Од 12. вијека хагада се први пут јавља као самостална књига, да би затим била преписивана у врло вредне илуминиране кодексе.

Обавезно читање текстова из *Хагаге* у кругу породице допринијело је настанку релативно великог броја таквих књига, међу којима *Сарајевска хагада* по својим умјетничким вредностима и историјском значају заузима водеће мјесто. Она је најпознатији кодекс за Песах шпанске провинције. Песах или Пасха (грч. Πάσχα < цркв. лат. Pascha < арамејски pashā’ за хебр. pesaḥ, вјероватно: прелаз, прелазак) јесте јеврејски религиозни празник који се обиљежава у спомен ослобођења из египатског ропства. Уједно је ово и светковина дозријевања житарица на Блиском истоку и први је од три ходочасничка празника у Јерусалиму. Главно обиљежје Песаха је послуживање бесквасног хљеба на породичним трпезама (а раније је то било и жртвовање јагњета у јерусалимском храму). Слави се првог прољетног пуног мјесеца (март-април). Празновање у Израелу траје седам, а у дијаспори осам дана. Песах се тумачи као прелаз из смрти у васкрснуће (v. Pasha, n. d).

„Liturgija hagade bila je mala po obimu i praznična po nameni, te je tako pružala prilike za umetničko proširivanje za koje je bilo malo mogućnosti u svečanim i obimnijim kodeksima. Sem toga, ona je privlačila ne samo obrazovane i pobožne, već i celu porodicu, uključujući i žene i naročito decu koja su igrala specijalnu ulogu u ritualu. I – najvažnije možda od svega – ona se nije upotrebljavala u sinagogi već u domu, i zato se s njom moglo slobodnije postupati nego sa drugim sveštenim delima” (Rot, 1962, str. 11–12).

Слика 3. Прослава Песаха у јеврејском дому, полеђина л. 65.

Материјални опис књиге

Сарајевска хаџада састоји се од 142 листа пергамене величине 16,5 x 22,8 cm. Књига је израђена од изванредно истањене и избијелене телеће коже. На првим листовима су илуминације, а затим слиједи текст којим се описује излазак из Египта. Укупан број листова подијељен је на три дијела. На прва 34 листа налази се 69 минијатура, са кратким пропратним описима на хебрејском језику. Прво се приказује стварање свијета, затим египатско ропство, излазак из Египта под Мојсијевим водством и даље, све док статус вође Јевреја није преузео Јошуа, син Нунов. Посљедње четири минијатуре представљају изузетак у смислу да немају директан библијски карактер. На сљедећих 50 листова налази се текст. Писан је с обје стране квадратним хебрејским писмом средњовјековног шпанског типа. Текст је богато илустрован иницијалима, биљном орнаментиком и фигуралним приказима.

Последњу цјелину књиге чини накнадно унесени пјесничко-обредни додатак, који садржи по неколико пјесама најславнијих пјесника хебрејске књижевности из њеног тзв. златног доба (X–XIII вијек). Овај текст је писан без икаквих украса.

Откривање *Сарајевске хагаде* у XIX вијеку је међу ондашњим историчарима умјетности изазвало велико интересовање због тога што је она представљала један од ријетких доказа да је и код Јевреја, и поред строге забране из Божијих заповијести („Не чини себи лика резана нити какве слике...” Излазак 20: 4), било заступљено фигурално приказивање људских и животињских ликова. Штавише, овај религиозни кодекс кроз веома раскошан и блистав колорит представља фантастичан свијет, почевши од зачуђујућих приказа библијских прича до предочавања начина светковања Песаха код јеврејских породица. Странице дјела украшене су и зооморфоном и биљном и геометријском орнаментиком. Заправо се ради о правом ремек-дјелу једног или више умјетника. Нарочито је занимљиво што је на минијатурама које описују причу о Постанку Земља приказана округлом. То је у најмању руку зачуђујуће јер се ради о временском периоду када је инквизиција била немилосрдна према идејама које су биле у супротности са службеним црквеним догмама.

Слика 4. Приказ Стварања, по четири заставице на двије странице (гледа се здесна налијево). Глас Божји приказан је као зрачење с неба сваког осим четвртог дана, када зрачење иде према горе. *Горе, десно* (на десној страници): свијет безобличја, са духом Божјим који лебди над исконским водама; *лијево*: први дан – стварање свјетлости. *Доље, десно*: други дан – стварање небеског свода; *лијево*: стварање биља. *Горе, десно* (на лијевој страници): стварање небеских тијела; *лијево*: стварање риба и птица. *Доље, десно*: стварање животиња и човјека; *лијево*: Сабат, персонификован у лику једног човјека који вјероватно треба да представља Адама који сједи потпуно непокретан (здесна налијево), полеђина л. 1, л. 2.

Студије, репринти и факсимили

О *Сарајевској хајаги* написане су многе студије, почевши од 1898. године, када је објављен научни рад Хајнриха Милера и Јулија фон Шлосена. Код нас се тек много касније, 1953. године, појављује посебна књига о *Сарајевској хајаги* са седам илустрација у боји. За то је заслужан историчар умјетности Светозар Радојчић и Издавачко-публицистички завод „Југославија” из Београда. Иста издавачка кућа 1962. године објављује први репринт *Сарајевске хајаге* на српскохрватском, хебрејском, шпанском, енглеском и њемачком језику.² У издање су уврштена 84 прилога, а предговор је написао Сесил Рот. Након тога *Сарајевска хајага* постаје свјетско откриће међу сачуваним сефардским илуминираним рукописима XIV вијека. Илустрације за овај репринт штампане су у Француској, текст је штампан у Љубљани, а повез цијеле књиге завршен је у Београду. Уредници издања су били Ото Бихаљи Мерин и Јара Рибникар. Свакако треба напоменути да у овом издању рукопис није у цијелости објављен. Нагласак је стављен на илуминације, а литургијски дио књиге је дијелом занемарен.

Године 1983. издавачке куће „Просвета” из Београда и „Свјетлост” из Сарајева објавиле су први потпуни репринт *Сарајевске хајаге*. Та књига има 212 страна илуминираног дијела, а посебно у тврдом повезу и брошуру од 40 страна са објашњењима јудаисте Еугена Вербера. Објављене су и 102 стране литургијског текста, које су 1962. изостављене. Тај дио књиге је прави зборник сефардске вјерске поезије. Укључује пјесме Јехуде Халевија, Јицхака бен Јехуде ибн Гијата, Шломо ибн Гвирила и Аврахама бен Меира ибн Езре, као и молитве које се пјевају за вријеме Песаха. Вриједност је у томе што се ради о колекцији стихова којих нема у другима хагадама, а који указују на то како је шпанско-јеврејска заједница славила Песах прије 1492. године. Одјељење умјетничких књига Музеја Израела додијелило је овом издању *Сарајевске хајаге*, у конкуренцији од 200 књига у истој категорији, прву награду на Сајму књига у Јерусалиму 1985. године „због нивоа умјетничког достигнућа и аутентичности дочаравања љепоте извора”.

Први репринт *Сарајевске хајаге* у Израелу објавила је издавачка кућа Кедем 1963. године. Прво факсимилно издање *Сарајевске хајаге* пројекат је Издавачке куће „Рабиц” из Сарајева, који је завршен 2007. године. У тој издавачкој кући тврде да је факсимил 95 посто сличан оригиналној књизи. Папир за 613 копија књиге је руком рађен. Књига је урађена баш у 613 копија због тога што тај број има посебну симболику у јудаизму. Легенда каже да је Мојсије сјео на Синај, располовио нар и избројао зрна. Било их је 613, баш колико има заповијести у Тори.

Године 2018. урађена је још једна реплика ове књиге. Овај факсимил током двије године спремао је стручни тим Земаљског музеја, заједно с вањским сарадницима, и у сарадњи с канцеларијом Унеско у Сарајеву. Богату попутну научну студију о *Хајаги* у тој реплици потписује Шалом Сабар, угледни историчар умјетности с Универзитета у Јерусалиму. Ово је прво издање *Хајаге* које је у потпуности урађено у продукцији Земаљског музеја Босне и Херцеговине.

² У раду је кориштено ово издање.

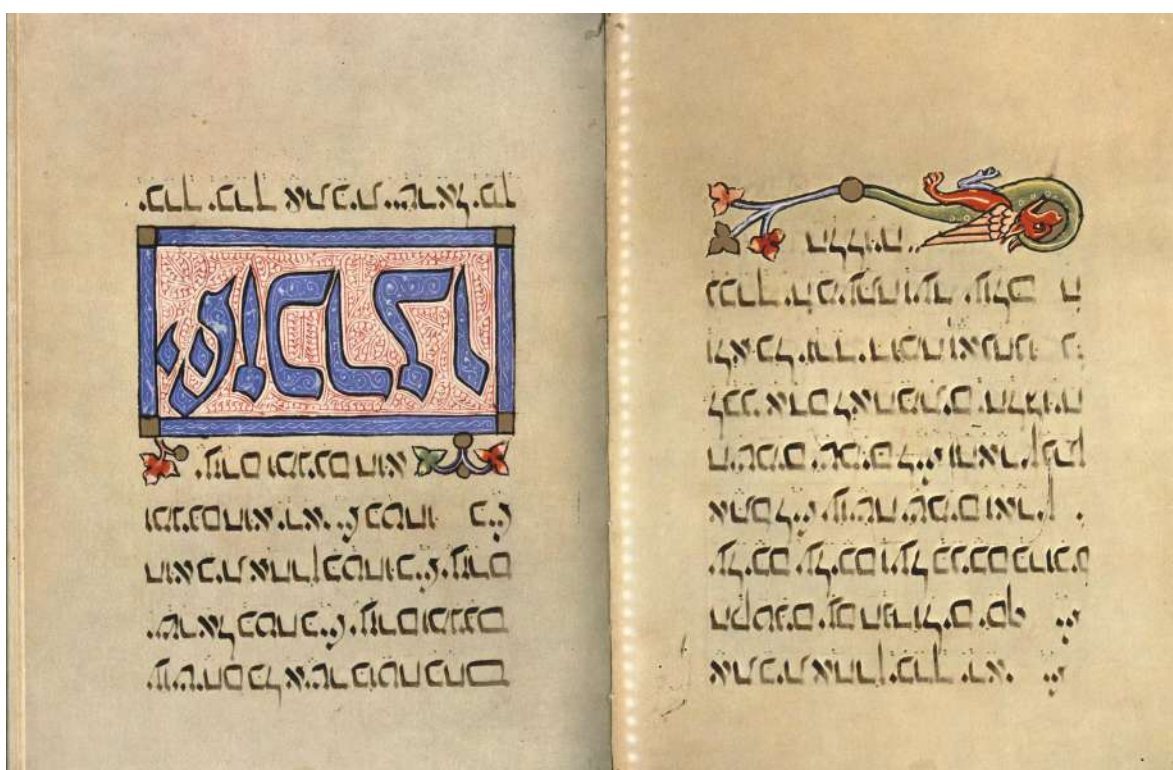
„Nova publikacija Sarajevske hagade ima univerzalnu poruku o jednakosti i uvažavanju svake kulture i svakog individualca, poruku koja može inspirisati čovječanstvo danas. Također, publikacija ima za cilj da podigne svijest o Sarajevskoj hagadi širom svijeta, tako da nas njena nevjerovatna priča, koja potvrđuje značaj kulturne i religijske harmonije za očuvanje mira, nastavlja inspirisati u zaštiti bogate kulturne raznolikosti čovječanstva. UNESCO je ponosan da je doprinio očuvanju ovog rukopisa, koji danas služi kao testament, da ohrabri ljude, koji su, u najmračnijim vremenima činili sve što je u njihovoj moći da sačuvaju Sarajevsku hagadu za buduće generacije”, napisala je u predgovoru studije o Hagadi generalna direktorica UNESCO-a Audrey Azoulay (U prodaji, 2018).

Значај Сарајевске хагаде за историју умјетности

Историчари умјетности који су проучавали *Сарајевску хагаду* сагласни су да прекрасни средњовјековни религиозни кодекс по својим умјетничким вриједностима и историјском значају заузима водеће мјесто међу свим хебрејским илуминираним рукописима. Сесил Рот у својој студији наводи да је *Сарајевска хагада* исписана импресивним хебрејским писмом карактеристичним за Јевреје средњовјековне Шпаније „са широким потезима, усправним облицима, витким линијама нагоре и надолу, изнад и испод реда”. Даље каже да је књига писана раскошно и полако, дивно уобличеним словима, очигледно без обзира на трошак. Томе свједочи чињеница да чак и пуна и неискривљена страница нема више од девет до десет редова и све у свему нешто мање од шездесет ријечи. Дакле, није се штедило на папиру иако је пергамент био скупочијен. Будући да је *Сарајевска хагада*, како смо већ рекли, била урађена на фино истањеној телећој кожи, тако су и неукрашене странице књиге импресивне саме по себи, а оне које су исписане нарочито су величанствене. Умјетник или умјетници који су је радили трудили су се да на свакој од страница буде видљива разноликост тако да је почетна ријеч барем једног параграфа била упадљиво исписана крупним словима, често златним или сребрним. Илуминирани дијелови су зачуђујуће лијеви. У оквиру једне широке декоративне заставице која се протеже цијелом ширином странице, у сиву позадину неупадљиво су унијети флорални мотиви, змајеви, смијешни ликови и животиње.

„Iznad mnogih zastavica date su u oštrim potezima sićušne skice pasa, maski, i u jednom slučaju ribe, i tako dalje, koji se lako mogu prevedeti, ali koji daju raznolikost stranici. Mnoge stranice imaju i nekih obojenih marginalnih ukrasa u raskošnom gotskom stilu karakterističnom za to doba, uključujući životinje, groteske i zmajeve (ponekad sa isprepletaním repovima) i tako dalje” (Rot, 1962, str. 22–23).

Сарајевска хагада и јесте величанствена због својих задивљујућих илуминација. Илуминације у ликовној умјетности представљају заједнички назив за умијеће украшавања рукописних књига уз кориштење злата и сребра. Овај ликовни приказ обухвата нацртане или насликане иницијале, минијатуре и различите орнаменте (заставице, украсне мотиве на маргинама и сл.). Занимљиво да се илустрације само индиректно односе на рукописни садржај књиге који говори о избављењу из египатског ропства, али зато детаљно приказују оно што пише у *Петокњижју* (*Тори*). *Сарајевска хагада*, за разлику од свих осталих, једина почиње Стварањем, илуструје цијелу књигу Постања, наставља са казивањем о Изласку и продужава до краја *Петокњижја*. У питању је, дакле, досљедан низ средњовјековних хебрејских илуминација читавог казивања *Торе*. Илуминације су груписане највећим дијелом по двије (понекад по четири) заставице на страници, једна изнад друге. Спољашње стране су остављене празне тако да је искључена могућност да се слика на једној страни провиди и квари ону која се налази на њеној полеђини.

Слике 5 и 6. Маргинални украси у раскошном готском стилу (полеђина л. 60, л. 61 и полеђина л. 66, л. 67).

„Na levim stranicama pozadina gornjih minijatura teži da bude crvenkasto-žućkasto mrka, a donjih tamno plava, s tim što je ovaj raspored obrnut na stranici naspram nje, tako da se izbegava monotonija, dok se celom delu daje sjajan efekat. Na svakoj stranici dve zastavice se nalaze u jednom pravougaonom ramu koji se sastoji od jedne uske trake iste boje kao i ovlaš nacrtani spiralni ukras, ali čini kontrast sa pozadinom minijature: tako minijatura sa crvenkasto-mrkom pozadinom ima plavu ivicu i vice versa. Jedna zlatna traka deli gornju minijaturu od donje” (Rot, 1962, str. 25).

Рот истиче да је кроз читаво дјело лако уочљива готска атмосфера. Приказане су издужене лелујаве фигуре, са дугом одјећом која досеже до земље, шиљате ципеле (тамо гдје се могу видјети), стално младалачка, помало разњежена лица, која су готово идентична.

Слике 7 и 8. Готска атмосфера на илуминацијама
(полеђина л. 33, л. 34 и полеђина л. 58, л. 59).

„Gotsko traganje za pokretom vidi se u elastičnim figurama Mirjam koja nosi haljinu kao monahinja i njenoj sviti izrailjskih devojaka, čiji gipki oblici divno dočaravaju karakter igre. U celom delu ima neke naivne izražajnosti u očima, izrađenim iglom pošto je slika završena, ali s druge strane, Isakovo slepilo, dok pipajući dotiče odelo svoga sina, dobro je nagovešteno. Priča o Josifu, koja zauzima nesrazmerno mesto u ovom ciklusu, prikazana je uzbudljivo i dramatično, sa velikom pažnjom za detalj. Smatra se da potpuna golotinja u priči o Adamu i Evi i Nojeva napitost odaju jak uticaj sredine – one izgledaju upadljivo nejevrejske – mada je teško videti kako se to moglo izbeći” (Rot, 1962, str. 26).

Рот даље објашњава да илуминатор до детаља познаје библијско казивање, управо како је обрађено у јеврејском предању, и настоји да укључи релативно неважне појединости које се заснивају на прецизном познавању библијског текста на оригиналном језику. Ова сазнања су нарочито значајна због тога што се дуго водила полемика о томе да ли је илустратор *Сарајевске хагаге* Јеврејин. „Када се рукопис први пут појавио, већином се сматрало да илуминатор није могао бити Јеврејин – или, ако је био, да се ропски ослањао на хришћанске узорке или да је чак употребљавао неку хришћанску књигу узорака” (Rot, 1962, str. 28). Касније је то становиште напуштено.

„Što se tiče ukrasa u tekstu, postoji izvesna integracija između teksta i ukrasa, iz koje se jasno vidi da su prepisivač i iluminator, ako to već nije isto lice, svakako radili u najtešnjoj mogućoj povezanosti, i da je iluminator poznao i razumevao tekst. Prikaz unutrašnjosti sinagoge, a posebno prizor iz domaćeg života, veoma su verni u svakom detalju, i teško da bi mogli biti delo nekoga ko nije pripadao toj sredini. Dalje, za hrišćanskog umetnika je prirodno da prizori idu ili da su raspoređeni s leva na desno, u pravcu knjige na latinskom ili maternjem jeziku. Tako, ako se dva prizora nalaze jedan kraj drugog, onaj koji je raniji dolazi s leve strane, onaj koji je kasniji s desne; i glavna ličnost je obično na desnoj strani i radnja se usredsređuje na njoj. Za jevrejskog umetnika, koji misli u pravcu hebrejskog načina pisanja i hebrejske paginacije knjige, pravac je obrnut. I to je svakako slučaj sa Sarajevskom hagadom” (Rot, 1962, str. 29).

Такође је важно рећи да се на илуминацијама јасно избјегава антропоморфно приказивање божанства, што доказује да *Сарајевска хагада* има специфичан и изричито јеврејски карактер. Дух Божји који се креће над водама у почетку ствари, илустрован је просто вертикалним испрекиданим линијама. „I u javljanju Boga na gori Sinajskoj, zraci opet označavaju božansko biće, i jedan veliki rog širi božanski glas: ali to je dokle umetnik hoće da ide” (Rot, 1962, str. 30). Научници се слажу да би смијешно било и помислити да би један Јеврејин сједио као ментор непрекидно поред нејеврејина илуминатора дајући му подробна упутства о свим детаљима који треба да буду унијети у сваки prizor према некој замршеној јеврејској интерпретацији или предању. Осим тога, истиче историчар Рот, јеврејска фигуративна умјетност је позната и у другим дијеловима свијета.

„Tokom sedamdeset godina od publikovanja prvobitne monografije o Sarajevskoj hagadi, koja je prva upoznala naučni svet sa jevrejskom figurativnom umetnošću, obim ove grane umetnosti doživeo je revoluciju usled značajnih otkrića u Palestini i na srednjem istoku. Najvažnija okrića su potekla od iskopavanja kod Duro Europa na Eufratu, gde su 1932–1935 pronađeni ostaci jedne sinagoge iz trećeg veka, čiji su zidovi bili pokriveni nizom dobro očuvanih fresaka koje su ilustrovale veliki deo starozavetne naracije” (Rot, 1962, str. 34).

Историчар јеврејске умјетности и народних обичаја са Хебрејског универзитета у Јерусалиму Шалом Сабар је у својој студији о овој књизи нагласио да нам богати визуелни свијет представљен на илуминацијама широм отвара прозор за увјерења, идеје, умјетничка гледишта и за свакодневни и вјерски живот јеврејске мањине која је обитавала у окружењу хришћанског друштва, као и за њене интригантне друштвене и културне односе с друштвом домаћина. „Kao takve, ove slike nude se kao primarno sredstvo za istraživanje jednog konkretnog jevrejskog društva, koje istraživači – bilo da su pripadnici tog naroda ili drugih – već decenijama proučavaju” (U prodaji, 2018). Ово средњовјековно умјетничко дјело предмет је проучавања и интересовања и данас.

Закључак

У причи о *Сарајевској хагади*, видјели смо, има мноштво занимљивости. Иако је иницијално повезана са јеврејском традицијом, она дефинитивно не говори о историји и култури само једног народа. *Хагада* кроз проток времена све више шири хоризонт у којем се може разумијевати и сама књига и свијет око ње. Кроз њен садржај и сасвим посебну судбину, упознајемо се и са старозавјетном митологијом о постанку свијета, али и са културним особеностима и историјом јеврејског народа, а онда и са карактеристикама различитих крајева у којима се тај народ нашао кроз своје географско и историјско кретање. Док кроз њу сазнајемо интересантне податке о друштвено-политичким превирањима кроз простор и вријеме, и док замишљамо какве су могле бити појединачне судбине актера тих историјских догађаја, напосљетку би требало да дођемо до сазнања како истинске вриједности увијек пронађу начин да преживе опасна времена и пошаљу општељудску поруку о значају уважавања међусобних различитости. Меморија свијета сигурно не би била тако очаравајуће разнобојна да није свих наших специфичности. Нема сумње у то да је велика част и одговорност за Босну и Херцеговину да буде узоран домаћин овој ванредној драгоцености.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библија – Свето писмо Старог и Новог завета. (2005). Ваљево: Глас цркве.
2. Finci, J. Zna li priču o Dervišu Korkutu i Sarajevskoj Haggadi / Misterija Sarajevske Hagade. Preuzeto sa: <https://he-il.facebook.com/groups/54274893484/permalink/10153908602008485/>. Datum pristupa: 20. 5. 2023.
3. Krim, K. (ur.). (1990). *Enciklopedija živih religija*. Beograd: Nolit.
4. Pasha. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pasha>. Datum pristupa: 16. 5. 2024.
5. Rot, S. (1962). *Sarajevska hagada*. Beograd: „Jugoslavija”.
6. Sijarić, M. Sarajevska hagada. Preuzeto sa: <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/arheologija/srednji-vijek/sarajevska-hagada>. Datum pristupa: 18. 5. 2023.
7. U prodaji faksimil Hagade i popratne studije u izdanju Zemaljskog muzeja BiH (2018). Preuzeto sa: <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/vijesti/u-prodaji-faksimil-hagade-i-popratne-studije-u-izdanju-zemaljskog-muzeja-bih>. Datum pristupa: 10. 5. 2023.

THE SARAJEVO HAGGADAH

Summary: *The Sarajevo Haggadah* is an illuminated religious code of the Sephardic Jews in a manuscript form. The book originates from the mid-14th century Spain. Ever since the end of the 19th century, the book has been in the possession of the National Museum of Bosnia and Herzegovina. It was in 2003 that it was declared a moving national monument of the state, and in 2017 it was inscribed into the UNESCO Memory of the World (MoW) Register. The book was taken from Spain in 1492 at the latest, upon the decision by the authorities to expel all the Jews who had refused to convert to Christianity by that time. For some time, the book was positioned in northern Italy, from where it was, most likely, brought to Sarajevo via Dubrovnik (Croatia). It became widely known after 1894, when the Koen family sold it to the National Museum. The discovery of *The Sarajevo Haggadah* stirred the then-circles of art historians, due to the fact that it represents one of rare pieces of evidence that even the Jews, despite a strict ban in the form of a commandment from the set of Ten Biblical Commandments ('Thou shalt not make unto thee any graven image.' Exodus 20: 4-6), resorted to figural representation of humans and animals. An interesting detail is the narrative of the Book of Genesis featuring the planet as a round shape despite the ruthlessness of the Holy Inquisition of the time towards any idea contradicting the official dogma of the Catholic church. Art historians are unanimous in their claim that this beautiful medieval religious code is unsurpassed among all Hebrew illuminated manuscripts as regards its artistic values and historical significance. *The Sarajevo Haggadah* is the most renowned code for the Passover of the Spanish provenance. It consists of 142 sheets of parchment of the size of 16.5x22.8 cm, and it was made out of thinned and washed out veal hide. The opening sheets feature illuminations, followed by the text describing the Flight from Egypt. The total number of sheets is divided into three sections. Given that the book gained popularity wide and across upon its discovery, it comes as no surprise that it was targeted by the Nazi troops as soon as they occupied the city of Sarajevo in the Second World War. The book escaped this gloomy destiny only by means of extraordinary shrewdness of the then manager and curator of the National Museum, where this priceless manuscript is still kept. Bosnia and Herzegovina is endowed with great honour, as well as great responsibility, to be a role model host to this exquisite artefact, thus pointing to the fact that every society is just as much rich as it truly cherishes and nurtures cultural differences.

